

A Critical Analysis and Reconciliation of Conflicting Reports Regarding Amīr al-Mu'minīn 'Alī

Mohammad Taheri¹

(Received on: 2024-6-6; Accepted on: 2024-12-9)

Abstract

Historians have often disagreed on the birth and death dates of the Infallibles. the Prophet, his daughter Fāṭima, and the twelve Shiite Imams), with multiple conflicting reports appearing in historical sources. However, accurately determining these dates is crucial for understanding historical events, particularly the words and actions of these figures and the circumstances of their time. This study, drawing on the works of early scholars and various classical sources, examines and analyzes ten different reports regarding the birth date of Amīr al-Mu'minīn 'Alī. The findings indicate that the most reliable report places his birth on Sunday, the 7th of Sha'bān in the 30th year of 'Ām al-Fīl. Moreover, considering the pre-Islamic practices of *nasi'* (calendar intercalation) and leap-year adjustments, this report can be reconciled with accounts that place his birth on the 5th of Dhū al-Hijjah. Additionally, the widely accepted date of his birth on the 13th of Rajab is shown to be a weak and disconnected report. *mursal*; that is, lacking a connected chain of transmission), contradicting both the well-established historical accounts of the year of his martyrdom and the accurate reckoning of his lifespan. The prominence of this date, as the study argues, stems from its formalization during the Safavid era and, like the other disputed reports, lacks historical credibility.

Keywords: birth of Amīr al-Mu'minīn, birth of Imam 'Alī, 7th of Sha'bān, 13th of Rajab, leap-year adjustment.

1. Assistant Professor, Department of the Quran and Hadith, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.
Email: yahdin14@yahoo.com

تحلیل انتقادی و علاج تعارض روایات تاریخ ولادت امیرالمؤمنین علی علیه السلام

محمد طاهری^۱

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹]

چکیده

میان مورخان در تاریخ ولادت و شهادت معصومان علیهم السلام همواره ناسازگاری‌های فراوانی وجود داشته و گزارش‌های چندگانه‌ای از آن در منابع تاریخی دیده می‌شود؛ این در حالی است که شناخت دقیق تاریخ ولادت و شهادت آنان در فهم رخدادهای تاریخی، به ویژه گفتار و کردار آنان و آگاهی از شرایط زمانه ایشان بسیار حائز اهمیت است. جستار حاضر ضمن توجه به نوشته‌های پیشینیان و با استفاده از منابع متعدد و متقدم، به جمع‌آوری و واکاوی گزارش‌های ده گانه درباره روز ولادت امیرالمؤمنین علی علیه السلام پرداخته و به این نتایج دست یافته است که گزارش و روایت صحیح ولادت حضرت علی علیه السلام در روز یکشنبه مصادف با هفتم ماه شعبان سال سی‌ام عام الفیل رخ داده است. همچنین با توجه به مسئله «نسیء» و کیبسه‌کردن سال‌ها در زمان جاهلیت، روایت یادشده با روایات حاکی از میلاد آن حضرت در روز پنجم ذوالحجه قابل جمع است؛ نیز گزارش زادروز آن حضرت در روز سیزدهم رجب، خبری مرسل و ضعیف بوده و با نظریه صحیح مورخان درباره سال شهادت آن حضرت از یک سو و با سخن درست درباره مدت عمر ایشان از سوی دیگر در تناقض است و معروف بودن این تاریخ، ناشی از رسمی شدن آن در زمان صفویه بوده و مانند سایر گزارش‌های یادشده فاقد ارزش و اعتبار است.

واژگان کلیدی: ولادت امیرالمؤمنین علیه السلام، ولادت حضرت علی علیه السلام، هفتم شعبان، سیزدهم رجب، کیبسه‌گیری

۱. استادیار گروه قرآن و حدیث، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران yahdin14@yahoo.com

۱- طرح مسئله

تاریخ‌نگاران در یادکرد رویدادها با یکدیگر اختلاف نظر داشته و دارند؛ به‌گونه‌ای که از یک رویداد در چند زمان مختلف یاد می‌شود یا در چند زمان متفاوت از زاده شدن یا مردن یک شخص گفت‌وگو می‌شود؛ بی‌آنکه روشن نمایند کدام یک درست است. همچنین در بسیاری از واگوهای تاریخی از پدیدآمدن یک حادثه در چند سال متفاوت یاد شده است، به‌ویژه در این میان نقل قول‌های متعارضی در زمینه تاریخ ولادت و شهادت معصومان (ع) وجود دارد. بر ساخته بودن برخی از اخبار، نقل به معنی آنها، محدودیت‌های خط و استنساخ، ضعف حافظه راویان، منع تدوین حدیث، وقوع تصحیف در متون روایات، وجود تقیه و پاره‌ای دیگر از عوامل سبب به وجود آمدن روایات متعارض در گزارش‌های تاریخی و مجامع روایی شده است (محمد بن مکی، ۱۲۷۱: ص ۶؛ عاملی، ۱۴۰۱: ص ۱۶۶-۱۶۹؛ انصاری، ۱۴۱۶: ج ۲، ص ۸۱۰؛ صالحی مازندرانی، ۱۴۲۱: ج ۳، ص ۳۵۴؛ سیستانی، ۱۴۱۴: ص ۲۶-۲۹؛ مسعودی، ۱۳۸۵: ص ۱۸۸-۲۰۰). همچنین گاه سبب گزارش‌های متعارض تاریخی در منابع، تفاوت روش‌ها و اهداف تاریخ‌نگاری بوده است (سجادی و رزم‌آرا، ۱۳۹۸: ص ۲). در هر صورت پرداختن به روایات متعارض و تلاش برای علاج آنها از این رو اهمیت می‌یابد که این روایات سبب گوناگونی آرا و نظریات مختلف می‌شوند و برخی نظریه‌ها ریشه در اختلاف احادیث دارد؛ از همین رو دانستن اسباب اختلاف و راه‌های علاج آن از تشتت آرا در یک زمینه می‌کاهد و راهنما و راهگشایی برای رسیدن به نظریه صحیح است. به‌طور کلی تعارض، هر دو سوی خود را از حجیت فرو می‌اندازد؛ از این رو باید به راه حلی برای سازگار نمودن و هماهنگ کردن دو سوی تعارض، دست یافت و در صورت عدم امکان، یکی را حذف و دیگری را برگزید.

در مورد ولادت حضرت علی (ع) روایت‌های تاریخی و نقل قول‌های فراوانی وجود دارد که بیشتر آنها از کیفیت ولادت آن حضرت سخن گفته (پاکتچی، ۱۴۲۴: ص ۱۷-۱۴۵) و

در این میان بی آنکه اجماع و تواتری در مورد تاریخ و روز ولادت ایشان وجود داشته باشد، ده گزارش متنوع در دسترس است که مشهورترین آن ولادت در روز سیزدهم ماه رجب سال سی ام عام الفیل است. این پژوهش بر آن است تا به واکاوی و تحلیل اقوال یادشده در مورد روز میلاد حضرت علی علیه السلام پردازد و با توجه به قرائن، پس از انتخاب و کشف نظر صحیح، راه میانه ای برای جمع و سازگاری میان برخی اقوال متعارض در زمینه زادروز آن حضرت یافته شود. بر اساس آنچه ذکر شد، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سوالات است: ۱. از میان گزارش‌های یادشده در مورد زادروز حضرت علی علیه السلام کدام گزارش صحیح است و دلایل انتخاب آن کدام است؟ ۲. چگونه و تا چه اندازه گزارش‌های موجود در مورد روز ولادت حضرت علی علیه السلام قابل جمع است؟

۲- پیشینه پژوهش

کتاب‌های متعددی در مورد تاریخ ولادت و شهادت هر یک از معصومان نوشته شده است؛ اما پژوهشی که به‌طور مشخص و به‌صورت تحلیل انتقادی، اقوال مختلف تاریخ ولادت و شهادت معصومان علیهم السلام را کاویده باشد، محدود است. پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه تاریخ ولادت و شهادت حضرت علی علیه السلام به قرار زیر است:

الف. کتاب بحار الانوار؛ علامه مجلسی در جلد سی و پنجم این کتاب با نقل روایات متعدد و نقل اقوال علمای پیشین مجموعاً چهار گزارش مختلف را آورده و در قسمت بیان و توضیح، ولادت حضرت علی علیه السلام در ماه شعبان را به عنوان بهترین قول بر می‌گزیند.

ب. کتاب ضیاء العالمین؛ علامه فتونی در جلد چهارم این کتاب، پنج تاریخ و گزارش مختلف در مورد روز ولادت امیرالمومنین علیه السلام نقل می‌کند و سپس به روش تحلیل و نقد، تاریخ هفتم ماه شعبان را رأی صحیح زادروز آن حضرت قلمداد می‌کند.

ج. کتاب بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان (ع)، نگاشته یدالله مقدسی (معاصر)؛ مؤلف در فصل سوم این کتاب به بررسی تاریخ ولادت و شهادت حضرت علی (ع) پرداخته و پس از نقل هشت گزارش متفاوت با استفاده از منابع متعدد و متقدم و بررسی گزارش های پراکنده، تاریخ سیزدهم ماه رجب را به عنوان نظر درست زادروز آن حضرت انتخاب می کند.

د. کتاب مولد امیرالمؤمنین (ع) نصوص مستخرجه من تراث اسلامی، تحریر احمد پاکتچی (معاصر)؛ نویسنده در این کتاب به ترتیب قدمت، نصوص تاریخی و کتاب هایی را که در زمینه تاریخ و کیفیت ولادت حضرت علی (ع) تألیف شده است، ذکر می کند، چهار کتاب را به صورت مشخص مورد تحقیق قرار داده و مؤلفان این کتاب ها را معرفی و متن آن را مستندسازی کرده است.

ه. مقاله «از شاه سلطان حسین صفوی تا ناصرالدین شاه قاجار درباره سیزدهم رجب»، نوشته رسول جعفریان؛ نگارنده در این جستار اختلاف نظر در تاریخ ولادت حضرت علی (ع) را ذکر کرده و شهرت زادروز آن حضرت در تاریخ سیزده رجب را مهم ترین دلیل برای پذیرش این نقل در نظر می گیرد. پژوهش حاضر با روش تحلیل و نقد به جمع آوری و واکاوی گزارش های پراکنده و مختلف زادروز ولادت امیرالمؤمنین علی (ع) از خلال کتاب ها و متون روایی می پردازد و این گزارش ها را با توجه به ارزش تاریخی و سندی و نیز صحت متن آنها بازپژوهی می کند و نظریه صحیح در خصوص روز ولادت آن حضرت را با توجه به قرائن اثبات می کند.

۳- اقوال در زمینه ولادت امیرالمؤمنین علی (ع)

۳-۱. دهم رجب

قندوزی از دانشمندان عامه بنا بر نقل علمای اهل سنت روز ولادت آن حضرت را روز جمعه برابر با دهم رجب سال سی از عام الفیل می داند (قندوزی، ۱۴۱۶: ج ۲، ص ۶۹).

۲-۳. سیزدهم رجب

قدیمی‌ترین گزارش‌ها در مورد این تاریخ به شرح زیر است:

گزارش نخست: شیخ مفید در مقنعه و سیدرضی در خصائص الأئمه بدون انتساب به کسی، میلاد آن حضرت را در روز جمعه مصادف با سیزدهم ماه رجب از سال سی ام عام الفیل بیان کرده است (مفید، ۱۴۱۳ (ب): ص ۴۶۱؛ سیدرضی، ۱۴۰۶: ص ۳۹).

گزارش دوم: شیخ طوسی در مصباح المتعجلین قول را به فردی به نام ابن عیاش نسبت داده است (طوسی، ۱۴۱۱: ج ۲، ص ۸۰۵).

گزارش سوم: شیخ طوسی در جای دیگر از مصباح المتعجلین نیز از عتاب بن اسید روایت آورده که «امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب در مکه در بیت الله الحرام روز جمعه، سیزده شب گذشته از ماه رجب به دنیا آمد و در آن هنگام پیامبر بیست و هشت سال داشتند و دوازده سال، قبل نبوتشان بود» (طوسی، ۱۴۱۱: ج ۲، ص ۸۱۹).

۳-۳. بیست و سوم رجب

شیخ مفید در تاریخ الأئمه، زادروز آن حضرت را در روز بیست و سوم رجب سال سی ام عام الفیل بیان می‌کند (مفید، ۱۴۲۲: ص ۶۰).

۴-۳. هفتم شعبان

گزارش نخست: شیخ طوسی در روایتی از صفوان جمال نقل می‌کند که امام صادق علیه السلام روز یکشنبه، هفتم ماه شعبان را روز میلاد امیرالمؤمنین علیه السلام یاد کرده‌اند. «رَوَى صَفْوَانُ الْجَمَّالُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليه السلام قَالَ: وُلِدَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام فِي يَوْمِ الْأَحَدِ لِسَبْعِ خَلَوْنَ مِنْ شَعْبَانَ» (طوسی، ۱۴۱۱: ج ۲، ص ۸۵۲).

گزارش دوم: شهید اول نیز روز میلاد حضرت علی علیه السلام را هفتم شعبان، پس از سی سال از زادروز رسول الله صلی الله علیه و آله ذکر کرده است (محمد بن مکی، بی تا: ج ۲، ص ۶).

۳-۵. بیست و سوم شعبان

علامه مجلسی در ملاذالْأَخْیار از قول عامه نقل می کند که معتقد به ولادت حضرت در بیست و سوم شعبان هستند (مجلسی، ۱۴۰۶: ج ۹، ص ۴۹).

۳-۶. پانزدهم رمضان

در مورد این تاریخ دو گزارش وجود دارد.

گزارش نخست: قدیمی ترین گزارش، روایت ابوالبختری وهب بن منبه قرشی از امام صادق علیه السلام در کتاب مولد امیرالمؤمنین است: «وكانت فاطمة حملت بعلي عليه السلام في عشر ذي الحجة وولدت في النصف من شهر رمضان؛ فاطمة بنت اسد در دهم ماه ذی حجه به علی بن ابی طالب حامله شد و در روز پانزدهم ماه رمضان او را متولد کرد» (پاکتچی، ۱۴۲۴: ص ۳۹). این روایت را مسعودی در اثبات الوصیه بدون انتساب به راوی نقل کرده است (مسعودی، ۱۳۸۴: ص ۱۳۸).

گزارش دوم: در نقلی حضرت فاطمه بنت اسد گزارش زایش خویش را چنین آورده است:

«رَوَى الْمُحَدِّثُونَ وَسَطَرُ الْمُصَنِّفُونَ.... ثُمَّ حَمَلْتُ بِعَلِيِّ عليه السلام فِي عَشْرِ ذِي الْحِجَّةِ فَلَمَّا كَانَ الشَّهْرُ الَّذِي وَلَدْتُهِ فِيهِ وَكَانَ شَهْرَ رَمَضَانَ رَأَيْتُ فِي مَنَامِي.... وَجَاءَ فِي الْحَدِيثِ أَنَّهَا دَخَلَتْ الْكُعْبَةَ عَلَى مَا جَرَتْ بِهِ عَادَتُهَا فَصَادَفَ دُخُولُهَا وَقْتَ وَلَادَتِهَا فَوَلَدَتْ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام دَاخِلَهَا وَكَانَ ذَلِكَ فِي النِّصْفِ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ وَلِرسول الله صلى الله عليه وآله ثَلَاثُونَ سَنَةً؛ محدثان روایت کردند و مصنفان نوشتند.... سپس به علی عليه السلام در دهم ماه ذی حجه آبستن شدم و چون ماه رمضان که ماه زایشم بود، فرارسید در خواب دیدم.... نیز در حدیث است که (فاطمه بنت اسد) به خانه کعبه درآمد که شیوه او بود و در آنجا هنگام زایشش رسید و علی عليه السلام را درون خانه کعبه در نیمه ماه رمضان به دنیا آورد زمانی که رسول خدا صلی الله علیه و آله سی ساله بود.» (کراجکی، ۱۴۱۰: ج ۱، ص ۲۵۱)

۳-۷. بیست و دوم رمضان

حاسب طبری در کتاب زیج مفرد، ضمن توقیعات و اعیاد العرب، روزهایی را که برای شیعیان اهمیت دارد، قید کرده و تاریخ بیست و دوم ماه رمضان را مولد حضرت علی علیه السلام دانسته است (حاسب طبری، ۱۳۸۶: ص ۶).

۳-۸. پنجم ذی حجه

دو روایت برای میلاد آن حضرت در پنجم ماه ذی حجه وارد شده است. شیخ طوسی روایت نخست را با سه سند از عباس، عموی رسول خدا صلی الله علیه و آله که شاهد عینی ولادت بوده، آورده است.

۳-۸-۱. اسناد و طرق روایت اول

طریق نخست: حَدَّثَنَا الشَّيْخُ أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحَسَنِ الطُّوسِيُّ رحمته الله قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ شَاذَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَيُّوبَ، قَالَ: حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ الْحَسَنِ الْقَاضِي، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو حَبِيبَةَ، قَالَ: حَدَّثَنِي سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ الرَّهْرِيِّ، عَنْ عَائِشَةَ.

طریق دوم: قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ شَاذَانَ: وَحَدَّثَنِي سَهْلُ بْنُ أَحْمَدَ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ الرُّبَيْعِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ يَحْيَى، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ.

طریق سوم: قَالَ ابْنُ شَاذَانَ: وَحَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَلِيٍّ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليه السلام، عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام.

«... قَالَ الْعَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ وَيزيدُ بْنُ قَعْنَبٍ: وَبَقِيَتْ فَاطِمَةُ فِي الْبَيْتِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ. قَالَ: وَأَهْلُ مَكَّةَ يَتَحَدَّثُونَ بِذَلِكَ فِي أَفْوَاهِ السِّكِّ، وَتَتَحَدَّثُ الْمُحَدَّرَاتُ فِي خُدُورِهِنَّ. قَالَ: فَلَمَّا كَانَ بَعْدَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ انْفَتَحَ الْبَيْتُ مِنَ الْمَوْضِعِ الَّذِي كَانَتْ دَخَلَتْ فِيهِ، فَخَرَجَتْ فَاطِمَةُ وَعَلِيٌّ عليه السلام عَلَى

يَدِيهَا.... فَلَمَّا كَانَ الْيَوْمُ الثَّلَاثُ، وَكَانَ الْعَاشِرَ مِنْ ذِي الْحِجَّةِ، أَذَّنَ أَبُو طَالِبٍ فِي النَّاسِ أَذَانًا جَامِعًا، وَقَالَ: هَلُمُّوا إِلَيَّ وَلَيْمَةَ ابْنِي عَلِيٍّ؛... عباس و یزید بن قَعْنَب گفتند: «... فاطمه سه روز در خانه کعبه بود و اهل مکه این واقعه را در کوچه ها و بازارها و زنان در خانه ها نقل می کردند. عباس گفت: وقتی روز چهارم فرارسید، دیوار کعبه از همان موضع قبلی شکافته شد و فاطمه در حالی که علی (ع) بردستانش بود از خانه کعبه خارج شد.... وقتی روز سوم یعنی روز دهم ذی الحجه شد، ابوطالب در میان مردم ندای همگانی داد که برای ولیمه فرزندم علی (ع) حاضر شوید...» (طوسی، ۱۴۱۴: ص ۷۰۶-۷۰۹)

۳-۸-۲. روایت دوم، مختصر طریق دوم و طریق سوم از روایت پیشین

«وَفِي رِوَايَةٍ شُعْبَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ وَفِي رِوَايَةِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ الصَّادِقِ (ع) وَالْحَدِيثُ مُخْتَصَرٌ أَنَّهُ انْفَتَحَ الْبَيْتُ مِنْ ظَهْرِهِ وَدَخَلَتْ فَاطِمَةُ فِيهِ ثُمَّ عَادَتْ الْفَتْحَةَ وَالتَّصَقَّتْ وَبَقِيَتْ فِيهِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ؛... خانه کعبه از پشت شکافته شد و فاطمه بنت اسد داخل آن گردید سپس شکاف کعبه به هم آمد و فاطمه سه روز داخل کعبه بود.» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۲، ص ۱۷۴)

۳-۹. هشتم جمادی الاول

ابوریحان بیرونی در کتاب آثار الباقية عن قرون الخالية روز هشتم جمادی الاول را مولد حضرت امیر (ع) می داند (ابوریحان بیرونی، ۱۳۸۶: ص ۵۳۲).

۳-۱۰. ماه ربیع الاول

حسن بن محمد قمی در تاریخ قم می نویسد که امیرالمؤمنین علی (ع) روز پنجشنبه، هشت روز گذشته از ماه ربیع الاول به دنیا آمد (قمی، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۴۸۱).

۴- بررسی و نقد

۴-۱. ولادت در هفتم شعبان

گزارش میلاد حضرت علی علیه السلام در روز هفتم شعبان از صحت و اتقان بیشتری نسبت به سایر اقوال برخوردار است. از این رو که این روایت از معصوم صادر شده و فرزندان هر کسی داناتر به مولد پدران خود هستند؛ بنابراین در تقابل و تعارض با سایر گزارش‌هایی که از غیرمعصوم صادر شده از اعتبار بیشتری برخوردار است. همچنین راوی روایت هفتم شعبان، صفوان بن مهران الجمال است که نزد علما فردی موثق بوده (نجاشی، ۱۴۰۸: ج ۱، ص ۱۹۸؛ طوسی، ۱۴۱۷: ج ۱، ص ۱۴۷) و از شیوخ و خواص اصحاب امام صادق علیه السلام و از ثقات فقیهان صالح شمرده شده است که پس از امام صادق علیه السلام واقعی مذهب نگردید و به امامت امام کاظم علیه السلام تصریح کرد و در اعتقاد مستقیم است (مفید، ۱۴۱۳ (الف): ج ۲، ص ۲۱۶). همچنین برخی او را از مشایخ ثقات و اصحاب اجماع دانسته و او را توثیق عام نموده‌اند (ابن مشهدی، ۱۴۱۹: ج ۱، ص ۱۷). شیخ طوسی طریق خود را به کتاب صفوان چنین توصیف می‌کند: «أخبرنا ابن أبي جید، عن ابن الولید، عن الصّفّار، عن السّندی بن محمّد، عن صفوان» (طوسی، ۱۴۱۷: ج ۱، ص ۱۴۷) که این طریق، صحیح است. از سوی دیگر اشکال‌های وارد شده به سایر گزارش‌ها به این نقل وارد نیست. همچنین این روایت با روایاتی که ماه میلاد را در ماه ذی حجه بیان کرده، قابل جمع است.

۴-۲. ولادت در سیزدهم رجب

مشهورترین گزارش میلاد حضرت علی علیه السلام روز سیزدهم رجب است. از میان گزارش‌های سه گانه در خصوص ولادت ایشان کامل‌ترین گزارش مربوط به «عتاب بن اسید اموی» است و در واقع دو نقل دیگر، گزارش خود را از این روایت برگرفته‌اند؛ چراکه شیخ مفید این قول را به کسی انتساب نداده و «ابن عیاش» نیز هم عصر شیخ طوسی بوده است (نجاشی، ۱۴۰۸: ج ۱، ص ۲۲۵). یدالله مقدسی، پژوهشگر معاصر، بر آن است که با توجه به برخی از منابع معتبر و کهن شیعی و

با توجه به پراکندگی و ضعف نقل‌های مربوط به تولد امیرمومنان (ع) در غیر ماه رجب باید گفت آن حضرت در ماه رجب دیده به جهان گشود و گزارش‌های دیگر که تولد ایشان را در غیر ماه رجب حکایت می‌کند، ضعیف و غیر قابل استناد است (مقدس، ۱۳۹۵: ص ۱۹۳)؛ با این همه به عقیده نگارنده روایت زادروز سیزدهم رجب دربردارنده اشکالاتی است که به آنها اشاره می‌شود.

۴-۲-۱. اشکال نخست: مرسل بودن خبر

بر اساس آنچه در کتاب‌های تراجم و طبقات در مورد «عتاب بن اسید اموی» آمده است او در سال فتح مکه یعنی سال هشتم هجری (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ج ۴، ص ۹۷؛ ابن کلبی، ۱۴۰۷: ص ۲۹۷؛ ابن قتیبه، ۱۹۹۲م: ص ۲۸۲) و در سن هجده (ابن حبان، ۱۴۰۸: ص ۱۹۱) یا بیست (ابن قانع، ۱۴۲۴: ج ۱۱، ص ۴۰۲۳) یا بیست و چند سالگی (ابن حجر، ۱۴۱۵: ج ۴، ص ۳۵۶) اسلام آورد؛ درحالی‌که در سال فتح مکه حضرت علی (ع) سی و یک ساله بوده‌اند (معادیخواه، ۱۳۸۵: ص ۷۸۹). از همین رووی بعد از زادروز حضرت علی (ع) به دنیا آمده و اساساً نمی‌تواند شاهد تولد آن حضرت باشد و به طور حتم وی میلاد امیرالمؤمنین (ع) را از دیگری نقل کرده که آن شخص مجهول است، در نتیجه خبر مرسل و فاقد اعتبار است.

۴-۲-۲. اشکال دوم: عدم صحت گزارش سال ولادت

اشکال دیگری که در این نقل وجود دارد این است که در سال ولادت امیرالمؤمنین (ع) پیامبر، بیست و هشت سال داشتند و دوازده سال قبل نبوتشان بوده است؛ این در حالی است که مطابق نظر صحیح، شهادت امیرالمؤمنین (ع) در سال چهارم هجری (ابن سعد، ۱۴۱۰: ج ۳، ص ۲۷؛ طبری، ۱۹۶۷: ج ۵: ص ۱۵۲؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۴۵۲) و در سن شصت و سه سالگی آن حضرت بوده است (رضی، ۱۴۰۶: ص ۳۹؛ طبری، ۱۹۶۷: ج ۵، ص ۱۵۲). همچنین مورخان اتفاق نظر دارند که امیرالمؤمنین (ع) پس از پیامبر اکرم (ص) به مدت سی سال زندگی کرد (ابن سعد،

۱۴۱۰: ج ۳، ص ۲۷؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۴۵۲؛ مالکی، ۱۳۷۹: ج ۱، ص ۶۳۱. در واقع فاصله میان بیست و هشتم صفر سال یازده یعنی رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تا بیست و یکم رمضان سال چهل هجری یعنی روز شهادت حضرت علی علیه السلام سی سال و چند ماه است؛ از همین رو حضرت علی علیه السلام باید در دوران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله سی و سه سال زندگی کرده باشد تا مجموعاً شصت و سه سال شود؛ چنان که شیخ مفید تصریح کرده است سی و سه سال زیستن در روزگار پیامبر صلی الله علیه و آله وقتی درست می‌آید که ولادت وی منطبق با سی سالگی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و در سال سی از عام الفیل باشد (مفید، ۱۴۱۳ (الف): ج ۱، ص ۹). همچنین ایمان آن حضرت به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در ده سالگی (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱: ج ۳، ص ۱۲۰؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۸، ص ۳۳۹؛ مفید، ۱۴۱۳ (الف): ج ۲، ص ۲۸۱-۲۸۷؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ج ۱، ص ۱۵) گواه دیگری بر ولادت آن حضرت در سال سی ام عام الفیل و نادرست بودن دیگر گویه‌ها است؛ چرا که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در سال چهل عام الفیل و در چهل سالگی به رسالت مبعوث شد (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۴۳۹؛ ابن ابی الثلج، ۱۴۰۶: ص ۴؛ طبری، ۱۹۶۷: ج ۲، ص ۲۹۱).

۴-۲-۳. اشکال سوم: ضعف راوی

عتاب بن اسید در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله امیر شهر مکه بود. ابوبکر نیز او را در مقامش باقی گذاشت و در روز مرگ ابوبکر فوت کرد (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ج ۳، ص ۱۰۲۴؛ سمعانی، ۱۳۸۲: ج ۹، ص ۲۱۳). وی با ورود ابوبکر به مکه او را با عنوان خلیفه رسول خدا صلی الله علیه و آله مخاطب قرار داد و به وی سلام کرد (ابن سعد، ۱۴۱۰: ج ۳، ص ۱۳۹)؛ همچنین در ماجرای جنگ‌های با اهل رده، یعنی جنگ‌هایی که به دستور ابوبکر در سال‌های یازده و دوازده، علیه افراد و قبایلی که از پرداخت زکات به حکومت خودداری می‌کردند و خلیفه آنها را مرتد می‌خواند (پاکتچی، ۱۳۷۸: ص ۲۶۱-۲۶۲)، ابوبکر به عتاب بن اسید نامه نوشت و از او درخواست سپاه کرد. او نیز پانصد نفر را آماده کرد و برادرش خالد را فرمانده آنان قرار داد (ابن حجر، ۱۴۱۵: ج ۴، ص ۲۷۰)؛ این در حالی بود که برخی

از صحابه جنگیدن با افرادی را که به توحید و نبوت اعتقاد داشتند، مخالف دستور پیامبر صلی الله علیه و آله می دانستند؛ از همین رو نسبت به این جنگ ها اعتراض کردند (مقدسی، بی تا: ج ۵، ص ۱۵۳) و به ابوبکر پیشنهاد دادند آنها را رها کند تا ایمان در قلب هایشان رسوخ کند و پس از آن از آنان زکات بگیرد (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ج ۶، ص ۳۱۱)؛ اما ابوبکر میان کسانی که نماز می خواندند، اما زکات نمی دادند و کسانی که منکر نماز بودند، تفاوتی قائل نبود و همه را مرتد و مستحق جنگ می خواند (واقدی، ۱۴۱۰: ص ۵۱).

پرواضح است که به دلیل مرسل بودن خبر و نقل از شخص مجهول، ضعف راوی، تقابل و تعارض با سایر روایات وارد شده، نقل او مورد اعتماد واقع نمی شود (فتونی، ۱۴۳۴: ج ۴، ص ۳۵۰). شایان ذکر است که سید عبدالحسین خاتون آبادی از نویسندگان عصر صفوی و هم عصر شاه سلطان حسین صفوی گزارشی را در مورد وجود اختلاف نظر درباره زادروز حضرت علی علیه السلام نقل می کند که شاه سلطان حسین از این اختلاف نظر خشنود نبود و بر آن بود تا روز معینی را به عنوان روز ولادت آن حضرت به رسمیت بشناسد و عید رسمی اعلام کند. وی برای این کار یک مجمع علمی با حضور بیش از سیزده تن از علمای اصفهان تشکیل داد. در این مجمع به دستور شاه، مقرر شد تا هر کس بر اساس منابع و مدارک تاریخی نظرش را روی کاغذی بنویسد. این کار انجام شد و در نهایت شاه با نظر بیشتر علمای حاضر در مجمع، روز سیزدهم رجب را به عنوان روز میلاد آن حضرت پذیرفت و این گونه بود که این تاریخ به عنوان روز عید به رسمیت شناخته شد (خاتون آبادی، ۱۳۵۲: ص ۵۶۱)؛ از این رو شهرت یافتن این قول به عنوان زادروز آن حضرت به دلیل تواتر یا اجماع یا ناشی از وجود روایت یا روایات، صحیح نیست و صرفاً منشأ تاریخی دارد.

۳-۴. ولادت در پنجم ذی حجه

گزارش ولادت امیرالمؤمنین علیه السلام در ماه ذی حجه از دو طریق اهل سنت یعنی عایشه و انس بن مالک و یک طریق شیعه نقل شده است. در این قول اگرچه تصریح به زادروز آن حضرت در روز

پنجم ذی حجه نشده است؛ اما از آنجا که مطابق این نقل، حضرت فاطمه بنت اسد ابتدا سه روز توقف در خانه کعبه کرد و پس از خروج ایشان از آنجا فردایش روز ترویه و دو روز بعد روز عرفه و روز سوم با دهم ذی حجه و عید قربان مصادف بود، در می یابیم که ولادت امام علیه السلام در روز پنجم ذی حجه بوده است. علما تعارض این روایت و روایت روز هفتم شعبان را به وسیله مسئله «نسیء» به معنای تأخیر انداختن (فراهیدی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۳۰۵؛ ابن درید، ۱۹۸۸: ج ۲، ص ۱۱۰۵) و با توجه به تغییر مراسم حج در آن دوران در میان ماه‌های قمری توجیه کرده اند. توضیح اینکه عرب در زمان جاهلیت برای بهتر برگزار شدن آیین حج، ماه پیش و پس از ذی حجه را حرام کرده بودند تا حج‌گزاران این نسک بزرگ را با آسودگی و دور از جنگ به انجام رسانند. از سوی دیگر، ماه ذی حجه (بُرک) به دلیل تفاوت شمار روزهای سال خورشیدی با سال ماهی، در یک فصل از سال ثابت نبود و گاه به تابستان و گاه به سایر فصل‌ها می افتاد و آنان در این اندیشه بودند تا میان حج‌گزاری و بازگانی هماهنگی ایجاد کنند. از همین رو آن‌ها با اقتباس از یهود برای برابری سال ماهی با سال خورشیدی به کیسه‌گیری روی آورده بودند و هر سه سال یک بار، یک ماه به ماه‌های سال می افزودند تا شمار ماه‌های آن سال به سیزده برسد. از آن جا که در دوران جاهلیت همیشه ذی حجه ماه پایانی و محرم نخستین ماه سال بود، ماه سیزدهم پس از ذی حجه واقع می شد (میرصادقی، ۱۳۸۴: ص ۹۶-۹۹) و آن را ذی حجه ثانیه می گفتند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۵، ص ۳۹). همچنین ایشان چنین رسم داشتند که حرمت یکی از ماه‌های حرام را به ماهی دیگر غیر از ماه‌های حرام داده و حرمت خود آن ماه را موقتاً به تأخیر می انداختند و آن ماهی که حرمتش را برداشته بودند، «نسیء» می نامیدند. در واقع با این عمل به نوعی بر آن بودند تا هم ضرورت خود را رفع کنند و هم سنت قومی خود را که از پیشینیان خود از ابراهیم علیه السلام به ارث برده بودند، حفظ کنند. به همین منظور تحریم آن را به کلی لغو نمی کردند؛ بلکه آن را تا رسیدن یکی از ماه‌های حلال تأخیر می انداختند. گاهی این تأخیر تنها برای یک

سال بود و گاهی برای بیش از یک سال و آن گاه بعد از تمام شدن مدت تأخیر، دوباره ماه‌های حرام را طبق سنت ابراهیم علیه السلام حرام می‌کردند. از آنجایی که این عمل یک نوع تصرفی در احکام الهی است خداوند این عمل را زیادی در کفر نامیده است: «إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ» (توبه: ۳۸) (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۹، ص ۲۷۱).

علامه مجلسی معتقد است که با توجه به نسیء و تغییر مراسم حج در آن دوران در میان ماه‌های قمری و براساس آیین مردم آن روزگار، حج در هر سال در یکی از ماه‌های قمری انجام می‌گرفت و آن ماه ذی الحجه نامیده می‌شد که در سال ولادت حضرت امیر علیه السلام مراسم حج در ماه شعبان، انجام گرفت و این ماه نیز ذی الحجه نامیده شد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۵، ص ۳۹). در پاورقی کتاب بحار الانوار با توجه به روایت یادشده صفوان جمّال و استناد به سخن ابوریحان یک محاسبه ریاضی انجام گرفته مبنی بر اینکه مراسم حج در سال ولادت حضرت امیر علیه السلام در ماه شعبان بوده است و نتیجه گرفته شده که حضرت در ماه شعبان متولد شده است که حاصل آن این است:

«مورخان ثبت کردند که ولادت حضرت علی علیه السلام در سیزدهم رجب خودشان، نه رجب واقعی که موافق شعبان است، واقع شده است و این به خاطر آن است که حضرت در سال سی و چهارم داخل حجة الوداع شد، پس زمانی که بر می‌گردانیم به سال ولادت حضرت و محاسبه می‌کنیم، هر سه سال یک سال کیسه بود و ولادت حضرت در سیزده رجب سال دوم بود که حج را در محرم انجام داده بودند، پس ذی حجه آنها در محرم واقعی و رجب آنها در شعبان واقعی بود، پس وقتی بین این شعبان و شعبان حجة الوداع سی و دو سال باشد، به اضافه ماه‌های کیسه که دوازده ماه یا یک سال کامل است، می‌شود سی و سه سال تا شعبان حجة الوداع؛ بنابراین باید بگوییم، ولادت حضرت هفتم شعبان بوده، همان‌گونه که در روایت صفوان آمده است.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۵، ص ۳۹)

یدالله مقدسی پس از یادکرد این محاسبه انجام گرفته در پاورقی بحار الانوار بی آنکه دلیلی برد این محاسبه اقامه کند، اذعان می کند که دلیلی بر درستی این محاسبه در دست نیست و چنین نتیجه می گیرد که میلاد حضرت علی علیه السلام در ماه ذی حجه یا شعبان نبوده است (مقدسی، ۱۳۹۵: ص ۱۹۲).
ابوریحان در مورد «نسیء» چنین می نویسد:

«همانا سال قمری تقریباً در هر سالی ده روز کمتر از سال خورشیدی است، پس وقتی سه سال بگذرد، یک ماه مقدم می شود و همیشه بر سال سوم یک ماه راز یاد می کردند و سال چهارم را از صفر قرار می دادند و به آن محرم می گفتند، پس جشن در آن سال در محرم واقع شده بود و بعد از دو سال در صفر.» (ابوریحان، ۱۳۸۶: ص ۹۳)

مرحوم سپهر نیز به سنت جاهلیت در تأخیر انداختن حج از ماه ذی حجه اشاره کرده و همین بیان مرحوم مجلسی را برای رفع اختلاف روایات با قول مشهور انتخاب کرده و پس از نقل حدیثی ولادت حضرت علی علیه السلام را در ماه ذی حجه ذکر کرده است (سپهر، بی تا: ج ۲، ص ۳۷).
در واقع با توجه به روش گاه شماری عصر جاهلیت که مبتنی بر تقدیم و تأخیر ماه ها بوده، می توان گفت: روایت حضرت فاطمه بنت اسد از «زمان زایش» در ماه ذی حجه بر اساس گاه شمار جاهلی، تنها با روایت امام صادق علیه السلام از «زمان ولادت» در شعبان بر اساس گاه شمار اسلامی تناسب دارد و به هیچ وجه با روایت عتاب از «زمان ولادت» صحیح نیست. شایان ذکر است با آن که مکه در سال هشت هجری فتح شد؛ اما چون در پی به کارگیری «نسیء» ماه ها در جایگاه خود نبودند، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله هیچ حجی انجام نداد تا آنکه ذی حجه به جای خود برگشت. آن گاه حج انجام داد و به کارگیری «نسیء» را حرام کرد (میرصادقی، ۱۳۸۴: ص ۹۸). از همین رو می توان گفت که در حقیقت حضرت فاطمه بنت اسد زایش خود را چون پیش از نزول آیه «إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ» (توبه: ۳۸) و تحریم «نسیء» اتفاق افتاده، بر اساس گاه شمار جاهلیت - همان گونه که مرسوم بوده - گزارش داده است و در روایت امام صادق علیه السلام زمان حقیقی تولد حضرت علی علیه السلام و نه تاریخ گذاری جاهلی آن، بیان شده است.

۴-۴. ولادت در پانزدهم رمضان

یدالله مقدسی این گزارش را از اساس مردود دانسته و در رد آن چنین استدلال کرده که گزارشگران این روایت در نقل خود بی پشتیبان هستند (مقدسی، ۱۳۹۵: ص ۱۹۲). همچنین علامه فتونی می نویسد این امکان وجود دارد که کلمه «رمضان» در خبر وارد شده، تصحیف شده کلمه «شعبان» باشد؛ چراکه از حیث قرابت لفظ، امکان اشتباه وجود دارد و همچنین از آنجایی که ماه شعبان نهمین ماه بعد از ماه ذی حجه است، میلاد حضرت در ماه شعبان اثبات می شود (فتونی، ۱۴۳۴: ج ۴، ص ۳۵۶)؛ اما به استدلال اخیر اشکال وارد است، چون ماه شعبان، هشتمین ماه بعد از ماه ذی حجه است، نه نهمین ماه. از سوی دیگر، وقوع تصحیف کلمه «شعبان» به کلمه «رمضان» زمانی تقویت می یابد که در نظر بگیریم حضرت فاطمه بنت اسد در جاهلیت و در زمان کیسه کردن سال ها، آستن شدن خود را گزارش می کند؛ از همین رو این احتمال قویاً وجود دارد که ایشان در سال کیسه سیزده ماهه (که دو ماه ذی حجه اولی و ذی حجه ثانیه در آن وجود دارد) در ماه ذی حجه اول به حضرت علی (ع) باردار شده و از آن جا که در این سال، به جهت «نسیء»، ماه ذی حجه ثانیه به دوازده ماه اضافه شده، ولادت فرزند خود را در ماه شعبان گزارش داده، ولی به دلیل قرابت لفظ «شعبان» و «رمضان» تصحیف صورت گرفته است. در حقیقت روایاتی که دلالت بر بارداری ایشان در ماه ذی حجه دارد، در واقع در ماه ذی حجه نخست بوده، نه در ایام حجّی که آنها بدعت گذاشته بودند. با این همه و با فرض قبول وقوع تصحیف، اشکال اختلاف و تعارض عنصر زمانی «روز» در این نقل قول (پانزدهم ماه) با روایت صفوان جمال (هفتم ماه) باقی بوده و این گزارش کنار گذاشته می شود.

۴-۵. ولادت در بیست و سوم شعبان

این احتمال وجود دارد که گزارش علامه مجلسی از زادروز حضرت علی (ع) در روز بیست و سوم شعبان برگرفته از عبارت «وُلِدَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيٌّ فِي يَوْمِ الْأَحَدِ لِسَبْعِ خَلَوْنَ مِنْ شَعْبَانَ» باشد و

معتقدان به این تاریخ، چنین تصور کرده‌اند که ولادت آن حضرت هفت روز مانده به آخر ماه بوده است؛ درحالی که در مانند عبارت یادشده، حرف «لام» به معنی «بعد» بوده (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۲، ص ۵۶۴) و جوهری آن را «لام تاریخ» نام نهاده است (جوهری، ۱۴۰۷: ج ۵، ص ۲۰۳۶)؛ یعنی بعد از هفت روز از ماه شعبان ایشان متولد شد. از همین رو این گزارش زادروز در بیست و سوم شعبان به دلیل برداشت نادرست از لغت، قابل پذیرش نیست. همچنین علامه مجلسی در بحار الانوار این زادروز را با تعبیر «قیل؛ گفته شده» گزارش کرده (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۵، ص ۷) که این گونه گزارش کردن نشانه بی اعتمادی به گزارشگران آنهاست.

۴-۶. سایر اقوال و گزارش‌های یادشده

در میان اقوال پیش گفته، گزارش زادروز حضرت علی علیه السلام در دهم رجب، بیست و سوم رجب، بیست و سوم شعبان، بیست و دوم رمضان، هشتم جمادی الاولی و ماه ربیع الاول، متفرد و بی پشتیبان بوده و بدون سند گزارش شده‌اند؛ از همین رو گزارش‌های یادشده درخور اعتماد نیستند.

۵- نتیجه گیری

ده نقل و گزارش مختلف و بدون اجماع و تواتر در مورد روز ولادت حضرت امیرالمومنین علیه السلام وجود دارد که در این میان، روایت زادروز در هفتم ماه شعبان که روایت صفوان جمال از امام صادق علیه السلام است، گزارش صحیح میلاد آن حضرت است؛ چراکه اولاً این روایت از معصوم صادر شده و فرزندان هر کسی داناتر به مولد پدران خود هستند. همچنین راوی این روایت نزد علما فردی موثق و از شیوخ و خواص اصحاب امام صادق علیه السلام و از ثقات فقیهان صالح شمرده شده و طریق روایت نیز صحیح است. از سوی دیگر سایر اشکال‌های یادشده در مورد دیگر تاریخ‌ها به این گزارش وارد نیست.

گزارش میلاد حضرت علی (ع) در سیزدهم ماه رجب برخلاف شهرت آن، سندی مرسل و ضعیف داشته است؛ چراکه راوی آن «عتاب بن اسید» بعد از زادروز حضرت علی (ع) به دنیا آمده و اساساً نمی تواند شاهد تولد آن حضرت باشد و به طور حتم وی میلاد آن حضرت را از دیگری نقل کرده که آن شخص مجهول است؛ در نتیجه خبر او فاقد اعتبار است. همچنین سال ولادت ذکر شده در این گویه، با نظریه مورخان درباره سال شهادت آن حضرت از یک سو و با سخن درست درباره مدت عمر ایشان از سوی دیگر در تناقض است؛ زیرا ولادت حضرت علی (ع) در سال سی ام عام الفیل واقع شده، نه در سال بیست و هشتم. همچنین می توان ضعیف بودن راوی خبر را گواه دیگر بر عدم اعتبار این گزارش قلمداد کرد.

دیگر اشکال وارد به گزارش «عتاب بن اسید» این است که سال ولادت امیرالمؤمنین (ع) مطابق سال سن بیست و هشت سالگی پیامبر اکرم (ص) و دوازده سال قبل نبوتشان بیان شده است؛ این در حالی است که مطابق نظر دانشمندان شیعه و سنی، حضرت علی (ع) در سی سالگی پیامبر و ده سال پیش از نبوت آن حضرت به دنیا آمدند. از همین رو اساساً این روایت غلط بوده و قابل تکیه نیست. با توجه به مسئله «نسیء» و کبیسه کردن سال ها در زمان جاهلیت و با توجه به روایت یادشده صفوان جمال از ولادت حضرت علی (ع) و نیز با استناد به سخن ابوریحان و با در نظر داشتن محاسبه ریاضی انجام گرفته نقل شده از پاورقی بحار الانوار در می یابیم مراسم حج در سال ولادت حضرت علی (ع) در ماه شعبان واقعی و مطابق با ایام حجی که در زمان جاهلیت بدعت گذاشتند، بوده است، نه اینکه در واقع در ماه ذی حجه باشد.

با توجه به روش گاه شماری عصر جاهلیت که مبتنی بر تقدیم و تأخیر ماه ها است، روایت حضرت فاطمه بنت اسد از زایش خود در ماه ذی حجه بر اساس گاه شمار جاهلی تنها با روایت امام صادق (ع) از «زمان ولادت» حضرت علی (ع) در ماه شعبان بر اساس گاه شمار اسلامی مناسب است و به هیچ وجه با روایت عتاب از «زمان ولادت» تناسبی ندارد. در حقیقت حضرت فاطمه

بنت اسد زایش خود را چون پیش از نزول آیه «إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ» (توبه: ۳۸) و تحریم «نسیء» اتفاق افتاده، بر اساس گاه شمار جاهلیت همان گونه که مرسوم بوده گزارش داده و در روایت امام صادق علیه السلام زمان حقیقی تولد حضرت علی علیه السلام بیان شده است، نه تاریخ گذاری جاهلی آن. گزارش زادروز حضرت علی علیه السلام در روز بیست و سوم شعبان برگرفته از عبارت «وُلِدَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام فِي يَوْمِ الْأَحَدِ لِسَبْعِ خَلْوَنَ مِنْ شَعْبَانَ» بوده و معتقدان به این تاریخ، چنین تصور کرده اند که ولادت آن حضرت هفت روز مانده به آخر ماه بوده است؛ در حالی که در مانند عبارت یاد شده، حرف «لام» به معنی «بعد»؛ یعنی بعد از هفت روز از ماه شعبان است؛ از همین رو این نقل قول علاوه بر تفرد در نقل، به دلیل برداشت نادرست از لغت قابل پذیرش نیست.

سایر اقوال پیش گفته، همچون گزارش زادروز حضرت علی علیه السلام در دهم رجب، بیست و سوم رجب، پانزدهم رمضان، بیست و دوم رمضان، هشتم جمادی الاولی و ماه ربیع الاول، متفرد و بی پشتیبان است و بدون سند گزارش شده اند؛ از همین رو گزارش های یاد شده درخور اعتماد نیستند.

پی نوشت

۱. روایات مرسل یکی از انواع حدیث ضعیف شمرده شده (مامقانی، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۱۶۷) و روایتی است که نام یکی از روایان در سند روایت ذکر نشده و موجب از بین رفتن ارتباط بین رجال روایت شده است (همان، ج ۱، ص ۲۵۴).

منابع

قرآن کریم

ابن ابی الثلج، ابوبکر محمد بن احمد بغدادی (۱۴۰۶ق)، تاریخ الائمة، مجموعه نفیسه، تحقیق: آیت الله مرعشی نجفی، قم: کتابخانه مرعشی نجفی.

ابن أبي الحديد، عبد الحميد بن هبة الله (١٤٠٤ق)، شرح نهج البلاغة لابن أبي الحديد، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي.

ابن حبان، محمد بن حبان (١٤٠٨ق)، تاريخ الصحابة الذين روي عنهم الأخبار، محقق: بوران الضناوي، چ، بيروت: دار الكتب العلمية.

ابن حجر عسقلاني، احمد بن علي (١٤١٥ق)، الإصابة في تمييز الصحابة، تحقيق: عادل احمد عبدالموجود، چ، بيروت: دار الكتب العلمية منشورات محمد علي بيضون.

ابن دريد، محمد بن حسن (١٩٨٨م)، جمهرة اللغة، چ، بيروت: دار العلم للملايين.

ابن سعد، محمد بن سعد (١٤١٠ق)، الطبقات الكبرى، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، چ، بيروت: دار الكتب العلمية منشورات محمد علي بيضون.

ابن شهر آشوب مازندراني، محمد بن علي (١٣٧٩ق)، مناقب آل أبي طالب عليه السلام، قم: علامه.

ابن عبد البر، يوسف بن عبدالله (١٤١٢ق)، الاستيعاب في معرفة الأصحاب، تحقيق: علي محمد بجاوي، چ، بيروت: دار الجليل.

ابن قانع بغدادی، عبد الباقي (١٤٢٤ق)، معجم الصحابة، محقق: خليل ابراهيم قوتلاي، بيروت: دار الفكر. ابن قتيبة الدينوري، عبدالله بن مسلم (١٩٩٢م)، المعارف، تحقيق: ثروت عكاشه، چ، ٦، قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.

ابن كثير دمشقي، اسماعيل بن عمر (١٤٠٧ق)، البداية والنهاية، بيروت: دار الفكر.

ابن كلبی، هشام بن محمد (١٤٠٧ق)، جمهرة النسب، محقق: ناجي حسن، بی جا: عالم الكتب.

ابن المشهدی، محمد بن جعفر (١٤١٩ق)، المزار الكبير، تحقيق: جواد قیومی اصفهانی، چ، ١، قم: نشر القیوم.

ابن منظور، محمد بن مكرم (١٤١٤ق)، لسان العرب، چ، ٣، بيروت: دار صادر.

ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (١٣٨٦ش)، آثار الباقية عن قرون الخالية، ترجمه: اكبر دانا سرشت، چ، ٥، تهران: اميركبير.

انصاری، شیخ مرتضی (۱۴۱۶ق)، فرائد الأصول في تمييز المزيف عن المقبول (الرسائل)، تحقیق: عبدالله نورانی، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
پاکتچی، احمد (۱۳۷۸ش)، «پژوهشی در کتاب شناسی جنگ های رده»، مقالات و بررسی ها، ش ۶۶، ص ۲۶۱-۲۷۵.

_____ (۱۴۲۴ق)، مولد امیرالمؤمنین علیه السلام نصوص مستخرجه من التراث الاسلامی، قم: مؤسسه العالمية لنهج البلاغة.

جعفریان، رسول (۱۳۹۷)، «از شاه سلطان حسین صفوی تا ناصرالدین شاه قاجار درباره سیزدهم رجب»، مقالات و رسالات تاریخی، شماره ۶، ص ۲۹-۴۰.

جوهری، أبو نصر إسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق)، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، محقق: احمد عبد الغفور عطار، چ ۴، بیروت: دار العلم للملایین.

حاسب طبری، شمس الدین أبو جعفر محمد بن ایوب (۱۳۸۶ش)، زیچ مفرد، تهران: میراث مکتوب.
حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۱۱ق)، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه.

خاتون آبادی، عبدالحسین الحسینی (۱۳۵۲)، وقایع السنین والأعوام، مصحح: محمدباقر بهبودی، تهران: کتابفروشی اسلامیه.

سپهر، محمدتقی بن محمد علی (بی تا)، ناسخ التواریخ، قم: مطبوعات دینی.
سمعانی، عبد الکرم بن محمد (۱۳۸۲ق)، الأنساب، مصحح: عبد الرحمن بن یحیی المعلمی، چ ۱، هند-حیدرآباد: مطبعة مجلس - دائرة المعارف العثمانية.

سیدرضی، محمد بن حسین (۱۴۰۶ق)، خصائص الأئمة علیهم السلام (خصائص أمير المؤمنين علیه السلام)، محقق: محمدهادی امینی، مشهد: آستان قدس رضوی.

سیستانی، سید علی (۱۴۱۴ق)، الرافد فی علم الأصول، تقریر: سید منیر القطیفی، چ ۱، قم: مکتب آیه الله العظمی السید السیستانی.

طباطبايى، محمد حسين (١٣٩٠ق)، الميزان في تفسير القرآن، چ٢، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.
طبرى، محمد بن جرير (١٩٦٧م)، تاريخ الأمم والملوك (تاريخ الطبرى)، تحقيق: محمد ابوالفضل
ابراهيم، چ٢، بيروت، دار التراث.

طوسى، محمد بن الحسن (١٤١٤ق)، الأمالي، قم: دار الثقافة.

_____ (١٤١٧ق)، الفهرست، تحقيق: الشيخ جواد القيومي، چ١، قم: مؤسسة نشر الفقاهة.

_____ (١٤١١ق)، مصباح المتهجد وسلاح المتعبد، بيروت: مؤسسة فقه الشيعة.

عاملى، حسين بن عبد الصمد (١٤٠١ق)، وصول الأخبار إلى أصول الأخبار، تحقيق: عبد اللطيف
كوه كمره اى، قم: مجمع الذخائر الإسلامية.

فتونى، ابوالحسن بن محمد طاهر عاملى (١٤٣٤ق)، ضياء العالمين، چ١، قم: وفا.

فراهيدى، خليل بن احمد (١٤٠٩ق)، كتاب العين، چ٢، قم: نشر هجرت.

قمى، حسن بن على (١٣٨٥ش)، تاريخ قم، مصحح: محمدرضا انصارى، قم: كتابخانه حضرت
آيت الله العظمى مرعشى نجفى.

قندوزى، سليمان بن ابراهيم (١٤١٦ق)، ينباع المودة لذوي القربى، تحقيق: سيد على جمال أشرف
الحسينى، چ١، بيروت: دار الأسوة للطباعة والنشر.

كراجكى، محمد بن على (١٤١٠ق)، كنز الفوائد، تحقيق: عبد الله نعمة، قم: دار الذخائر.

كلينى، محمد بن يعقوب (١٤٠٧ق)، الكافي، محقق: على اكبر غفارى و محمد آخوندى، تهران: دار
الكتب الإسلامية.

مازندرانى، محمد صالح بن احمد (١٤٢١ق)، شرح أصول الكافي، مع تعليقات ابوالحسن شعرانى،
بيروت: چاپ على عاشور.

مالكى المكى، على بن محمد بن أحمد (١٣٧٩ش)، الفصول المهمة في معرفة الأئمة، چ١، قم:
دار الحديث.

مامقانى، عبد الله (١٣٨٥ش)، مقباس الهداياه، قم: دليل ما.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر الأخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
_____ (۱۴۰۶ق)، ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، تحقیق: مهدی رجائی، چ ۱، قم: کتابخانه
آیت الله مرعشی نجفی.

محمد بن مکی، ابو عبد الله شمس الدین (۱۲۷۱ق)، الذکری، چاپ سنگی.
_____ (بی تا)، الدروس الشرعية فی فقه الإمامیة، چ ۱، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة
لجماعة المدرسين.

مسعودی، عبد الهادی (۱۳۸۵ش)، روش فهم حدیث، چ ۲، تهران: انتشارات سمت.
مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۴ش)، اثبات الوصیة، قم: انصاریان.
معادیخواه، عبد المجید (۱۳۸۵ش)، تاریخ اسلام، چ ۲، تهران: ذره.
مفید، محمد بن محمد (۱۴۲۲ق)، مجموعه نفیسة فی تاریخ الأئمة عليهم السلام، بیروت: دار القاری.
_____ (۱۴۱۳ق) (الف)، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم: کنگره شیخ مفید.
_____ (۱۴۱۳ق) (ب)، المقنعة، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

مقاتل بن سلیمان، ابو الحسن (۱۴۲۳ق)، تفسیر مقاتل بن سلیمان، محقق: عبدالله محمود شحاته،
چ ۱، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
مقدسی، مطهر بن طاهر (بی تا)، البدء والتاریخ، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.
مقدسی، یدالله (۱۳۹۵ش)، بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان، چ ۲، قم: پژوهشگاه علوم و
فرهنگ اسلامی.

میرصادقی، محمد حسین (۱۳۸۴ش)، «درباره نسیء»، مقالات و بررسی ها، ش ۷۷، ص ۸۵-۱۱۴.
نجاشی، احمد بن علی بن احمد بن عباس (۱۴۰۸ق)، رجال نجاشی، بیروت: دار الاضواء.
واقدی، محمد بن عمر (۱۴۱۰ق)، الردة، تحقیق یحیی الجبوری، چ ۱، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
سجادی، صادق؛ رزم آرا، مرتضی (۱۳۹۸ش)، تاریخ نگاری، دائره المعارف بزرگ اسلامی.

References

The Noble Quran.

Abū Rayhān al-Bīrūnī, Muḥammad b. Aḥmad. 1386 Sh. *Āthār al-bāqīya ‘an qurūn al-khālīya*.

Translated by Akbar Dānā Sarisht. Tehran: Amīr Kabīr.

‘Āmilī, Ḥusayn b. ‘Abd al-Ṣamad al-. 1401 AH. *Wuṣūl al-akhyār ilā uṣūl al-akhbār*. Edited by

‘Abd al-Laṭīf Kūh-Kamarah’ī. Qom: Majma‘ al-Dhakhā’ir al-Islāmiyya.

Anṣārī, Shaykh Murtaḍā al-. 1416 AH. *Farā’id al-uṣūl fī tamyiz al-muzayf ‘an al-maqbūl (al-Rasā’il)*. Edited by ‘Abd Allāh Nūrānī. Qom: Intishārāt Jāmi‘a Mudarrisīn.

Farāhīdī, Khalīl b. Aḥmad al-. 1409 AH. *Kitāb al-‘ayn*. Qom: Nashr Hijrat.

Fatūnī, Abū al-Ḥasan b. Muḥammad Ṭāhir ‘Āmilī al-. 1434 AH. *Ḍiyā’ al-‘ālamīn*. Qom: Wafā.

Ḥākim al-Naysābūrī, Muḥammad b. ‘Abd Allāh. 1411 AH. *Al-Mustadrak ‘alā al-ṣaḥīḥayn*.

Edited by Muṣṭafā ‘Abd al-Qādir ‘Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.

Ḥāsib al-Ṭabarī, Shams al-Dīn Abū Ja‘far Muḥammad b. Ayyūb al-. 1386 Sh. *Zīj mufrad*.

Tehran: Mīrāth Maktūb.

Ibn ‘Abd al-Barr, Yūsuf b. ‘Abd Allāh. 1412 AH. *Al-istī‘āb fī ma‘rifat al-aṣḥāb*. Edited by ‘Alī Muḥammad Bijāwī. Beirut: Dār al-Jīl.

Ibn Abī al-Ḥadīd, ‘Abd al-Ḥamīd b. Hibat Allāh. 1404 AH. *Sharḥ Nahj al-balāgha li-Ibn Abī al-Ḥadīd*. Edited by Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar‘ashī al-Najafī.

Ibn Abī al-Thalj, Abū Bakr Muḥammad b. Aḥmad al-Baghdādī. 1406 AH. *Tārīkh al-‘imma, Majmū‘a naḥṣa*. Edited by Āyat Allāh Mar‘ashī Najafī. Qom: Maktabat Mar‘ashī Najafī.

Ibn al-Kalbī, Hishām b. Muḥammad. 1407 AH. *Jumharat al-nasab*. Edited by Nājjī Ḥasan. No place: ‘Ālam al-Kutub.

Ibn al-Mashhadī, Muḥammad b. Ja‘far. 1419 AH. *Al-mazār al-kabīr*. Edited by Jawād Qayyūmī Iṣfahānī. Qom: Nashr al-Qayyūm.

Ibn Durayd, Muḥammad b. Ḥasan. 1988 CE. *Jumharat al-lughā*. Beirut: Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn.

Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad b. ‘Alī. 1415 AH. *Al-Iṣāba fī tamyiz al-ṣaḥāba*. Edited by ‘Ādil Aḥmad ‘Abd al-Mawjūd. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn.

- Ibn Ḥibbān, Muḥammad b. Ḥibbān. 1408 AH. *Tārīkh al-ṣaḥāba alladhīna ruwwiya ‘anhum al-akhbār*. Edited by Būrān al-Ḍanāwī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
- Ibn Kathīr al-Dimashqī, Ismā‘īl b. ‘Umar. 1407 AH. *Al-bidāya wa-l-nihāya*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad b. Mukarram. 1414 AH. *Lisān al-‘Arab*, vol. 3. Beirut: Dār Ṣādir.
- Ibn Qānī ‘al-Baghdādī, ‘Abd al-Bāqī. 1424 AH. *Mu‘jam al-ṣaḥāba*. Edited by Khalīl Ibrāhīm Qūtlāy. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Qutayba al-Dīnawarī, ‘Abd Allāh b. Muslim. 1992 CE. *Al-ma‘ārif*. Edited by Tharwat ‘Ukāsha. Cairo: al-Hay‘a al-Miṣriyya al-‘Āmma li-l-Kitāb.
- Ibn Sa‘d, Muḥammad b. Sa‘d. 1410 AH. *Al-ṭabaqāt al-kubrā*. Edited by Muḥammad ‘Abd al-Qādir ‘Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn.
- Ibn Shahrāshūb Māzandarānī, Muḥammad b. ‘Alī. 1379 AH. *Manāqib Āl Abī Ṭālib*. Qom: ‘Allāma.
- Jafarian, Rasul. 1397 Sh. “From Shah Soltan Husayn the Safavid to Naser al-Din Shah Qajar regarding the 13th of Rajab.” *Maqālāt va risālāt-i tārīkhī*, no. 6: 29-40.
- Jawharī, Abū Naṣr Ismā‘īl b. Ḥammād al-. 1407 AH. *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-luḡa wa-ṣiḥāḥ al-arabiyya*. Edited by Aḥmad ‘Abd al-Ghafūr ‘Aṭṭār. Beirut: Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn.
- Karājakī, Muḥammad b. ‘Alī al-. 1410 AH. *Kanz al-fawā‘id*. Edited by ‘Abd Allāh Na‘ma. Qom: Dār al-Dhakhā‘ir.
- Khātūnābādī, ‘Abd al-Ḥusayn al-Ḥusaynī al-. 1352 Sh. *Waqā‘i‘ al-sinīn wa-l-a‘wām*. Edited by Muḥammad Bāqir Bahbūdī. Tehran: Kitābfurūshī Islāmiyya.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb al-. 1407 AH. *Al-Kāfī*. Edited by ‘Alī Akbar Ghiffārī and Muḥammad Ākhūndī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir al-. 1403 AH. *Bihār al-anwār al-jāmi‘a li-durar akhbār al-‘aimma al-aṭḥār*. Beirut: Dār Ihya‘ al-Turāth al-‘Arabī.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir al-. 1406 AH. *Malādh al-akhyār fī fahm tahdhīb al-akhbār*. Edited by Mahdī Rajā‘ī. Qom: Library of Āyat Allāh Mar‘ashī Najafī.
- Mālīkī al-Makkī, ‘Alī b. Muḥammad b. Aḥmad al-. 1379 Sh. *Al-Fuṣūl al-muhimma fī ma‘rifat al-‘aimma*. Qom: Dār al-Ḥadīth.
- Māmaqānī, ‘Abd Allāh al-. 1385 Sh. *Miqbās al-hidāya*. Qom: Dalīl Mā.
- Maqdisī, Muṭahhar b. Ṭāhir al-. n.d. *Al-bad‘ wa-l-tārīkh*. Cairo: Maktabat al-Thaqāfa al-Dīniyya.
- Mas‘ūdī, ‘Abd al-Hādī al-. 1385 Sh. *Ravish-i fahm-i ḥadīth*. Tehran: SAMT.

Mas'ūdī, 'Alī b. Ḥusayn al-. 1384 Sh. *Ithbāt al-waṣīyya*. Qom: Anṣārīyān.

Māzandarānī, Muḥammad Ṣāliḥ b. Aḥmad al-. 1421 AH. *Sharḥ uṣūl al-kāfi*, with commentary by Abū al-Ḥasan Sha'rānī. Beirut: Edited by 'Alī 'Āshūr.

Mirsadeghi, Mohammad Hossein. 1384 Sh. "On calendar intercalation" *Maqālāt va barrasī-hā*, no. 77: 85-114.

Moadikhah, Abdolmajid. 1385 Sh. *History of Islam*. Tehran: Zarreh.

Moghaddasi, Yadollah. 1395 Sh. *Revisiting the dates of birth and martyrdom of the Infallibles*. Qom: Islamic Sciences and Culture Academy.

Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad al-. 1413a AH. *Al-irshād fī ma'rīfat ḥujaj Allāh 'alā al-'ibād*. Qum: Kongira-yi Shaykh Mufīd.

Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad al-. 1413b AH. *Al-muqni'a*. Qum: Kongira-yi Jahānī-yi Hazāra-yi Shaykh Mufīd.

Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad al-. 1422 AH. *Majmū'a nafīsa fī tārikh al-āimma*. Beirut: Dār al-Qārī.

Muḥammad b. Makkī, Abū 'Abd Allāh Shams al-Dīn. 1271 AH. *Al-Dhikrā*. N.p.: Lithograph edition.

Muḥammad b. Makkī, Abū 'Abd Allāh Shams al-Dīn. n.d. *Al-Durūs al-shar'iyya fī fiqh al-imāmiyya*. Qom: Islamic Publishing Institute affiliated with the Society of Seminary Teachers.

Muqātil b. Sulaymān, Abū al-Ḥasan. 1423 AH. *Tafsīr Muqātil b. Sulaymān*. Edited by 'Abd Allāh Maḥmūd Shaḥāta. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

Najāshī, Aḥmad b. 'Alī b. Aḥmad b. 'Abbās al-. 1408 AH. *Rijāl al-Najāshī*. Beirut: Dār al-Aḍwā'.

Pakatchi, Ahmad. 1378 Sh. "A study of the bibliography of Ridda Wars." *Maqālāt va barrasī-hā*, no. 66: 261-275.

Pakatchi, Ahmad. 1424 AH. *Amīr al-Mu'minīn's birth date: texts extracted from the Islamic heritage*. Qom: International Institute for Nahj al-Balagha.

Qommī, Ḥasan b. 'Alī al-. 1385 Sh. *Tārikh Qom*. Edited by Muḥammad Riḍā Anṣārī. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-'Uzmā Mar'ashī Najafī.

Qundūzī, Sulaymān b. Ibrāhīm al-. 1416 AH. *Yanābī' al-mawadda li-dhawī al-qurbā*. Edited by Sayyid 'Alī Jamāl Ashraf al-Ḥusaynī. Beirut: Dār al-Aswa li-l-Ṭibā'a wa-l-Nashr.

- Sajjadi, Sadegh and Morteza Razmara. 1398 Sh. "Historiography." In Encyclopedia Islamica, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/>.
- Sam'ānī, 'Abd al-Karīm b. Muḥammad. 1382 AH. *Al-Ansāb*. Edited by 'Abd al-Raḥmān b. Yaḥyā al-Mu'allimī. Hyderabad, India: Maṭba'at Majlis Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyya.
- Sayyid Raḍī, Muḥammad b. Ḥusayn. 1406 AH. *Khaṣā'ish al-ā'imma: Khaṣā'ish Amīr al-Mu'minīn*. Edited by Muḥammad Hādī Amīnī. Mashhad: Āstān-i Quds-i Raḍawī.
- Sipahr, Muḥammad Taqī b. Muḥammad 'Alī. n.d. *Nāsikh al-tawārīkh*. Qom: Maṭbū'āt Dīnī.
- Sistani, Sayyid Ali. 1414 AH. *Al-Rāfid fi 'ilm al-uṣūl*. Edited by Sayyid Munīr al-Qaṭīfī. Qom: The Office of Grand Ayatollah Sayyid Sistani.
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr al-. 1967 CE. *Tārīkh al-umam wa-l-mulūk (Tārīkh al-Ṭabarī)*. Edited by Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Beirut: Dār al-Turāth.
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. 1390 AH. *Al-mīzān fi tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt.
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan al-. 1411 AH. *Miṣbāḥ al-mutahajjid wa-silāḥ al-muta'abbid*. Beirut: Mu'assasat Fiqh al-Shī'a.
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan al-. 1414 AH. *Al-Amālī*. Qom: Dār al-Thaqāfa.
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan al-. 1417 AH. *Al-Fihrist*. Edited by al-Shaykh Jawād al-Qayyūmī. Qom: Mu'assasat Nashr al-Fiqhāha.
- Wāqidi, Muḥammad b. 'Umar al-. 1410 AH. *Al-ridda*. Edited by Yaḥyā al-Jubūrī. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī.